

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ; ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.91.96

DOI <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.2/13>

Березинець Т.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У статті проведено аналіз сутності поняття та розкрито характерні особливості судово-психологічної експертизи. Встановлено, що на сьогоднішній день судово-психологічна експертиза виступає найголовнішим правовим інститутом, який пережив суттєві трансформаційні перетворення, зумовлених постійним удосконаленням та прийняттям законодавчих актів у сфері цивільного та кримінально-процесуального права. Розкрито об'єкт та предмет судово-психологічної експертизи. Встановлено, що головною метою судово-психологічної експертизи є проведення, на основі знань в сфері юридичної психології чи накопиченого досвіду, дослідження, в результаті якого можна отримати відповіді на всі поставлені слідчим чи судом запитання. Наведено умови, необхідні для призначення судово-психологічної експертизи. З'ясовано, що найбільш гостро на даний час постає проблема, пов'язана із компетенцією судово-психологічної експертизи, яка досі лишається не до кінця вирішеною. Розкрито компетенції судово-психологічної експертизи в цивільному судочинстві. Визначено головні види судово-психологічної експертизи та встановлено, що будь-якому виду судово-психологічної експертизи притаманна певна систематичність проведення та чіткі відмінності. Через це, доволі важливим є розуміння самого фахівця-психолога правильного проведення того чи іншого виду судово-психологічної експертизи, оскільки, відповідно до її результатів встановлюються судом певні вирокі підекспертній особі. Розглянуто основні завдання судово-психологічної експертизи та з'ясовано, що формулювання завдань проведення судово-психологічної експертизи визначається змістом законодавчої бази, методичними положеннями юридичної та психологічної науки. Як висновок встановлено, що проведення судово-психологічної експертизи дає можливість одержати інформацію стосовно моделі поведінки осіб, особливі ознаки їх психіки, що дуже важливо для формування та аргументування судових висновків. Крім цього покази очевидців, потерпілих, обвинувачуваних, досить суттєво позначаються на створенні даних висновків.

Ключові слова: *судово-психологічна експертиза, мета і завдання, об'єкт та предмет судово-психологічної експертизи, компетенція, види судово-психологічної експертизи, фахівець-психолог.*

Постановка проблеми. В цілому судово-психологічну експертизу слід вважати порівняно молодою галуззю науки, оскільки перші її дослідження датуються серединою ХХ століття, мета яких полягає у розв'язанні практичної проблематики, пов'язаної із кримінальним правосуддям. На сьогоднішній день судово-психологічна експертиза виступає найголовнішим правовим інститутом, який пережив суттєві трансформаційні перетворення, зумовлених постійним удосконаленням та прийняттям законодавчих актів у сфері цивільного та кримінально-процесуального права. На даний час досить гостро постала про-

блематика, пов'язана із виконанням експертизи відповідним фахівцем, наприклад судово-психологічної експертизи. Проте, в сучасних умовах відчувається гострий дефіцит фахівців даної сфери у правосудді, не зважаючи на те, що дана психологічна сфера набуває доволі широкого розвитку та перебуває в тісному співробітництві з органами правопорядку. Результати проведеної судово-психологічної експертизи можуть використовуватися судовими органами в процесі прийняття рішення по справі. Наприклад, правоохоронні органи за власним бажанням можуть налагодити співпрацю з фахівцями-психологами з метою перевірки

одержаних даних в процесі розслідування. Проте, неодноразово, психологи не підготовлені до такого співробітництва, що пов'язано із браком практичних навиків у даній сфері. Тому, все вище наведене обумовлює актуальність проведення ґрунтовного аналізу сутності поняття судово-психологічної експертизи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості проведення судово-психологічної експертизи досліджували такі науковці як О.А. Герасименко, В.Г. Гончаренко, А.В. Кобера, М.В. Костицький, М.А. Крюкова, М.І. Луцький, Л.І. Магдисюк, Б.В. Павлова, Т.В. Савкіна, Т.Г. Харіна, М.-Л.А. Чепа, В.Ю. Шепитько та інші.

Постановка завдання. Метою статті є проведення аналізу сутності поняття та розкриття характерних особливостей судово-психологічної експертизи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведення експертизи є опосередкованим (через експерта) пізнавальним процесом. Ця діяльність спрямована на визначений об'єкт (частину об'єктивної дійсності, що досліджується) за допомогою предмета пізнання, що покликаний вирізнити в об'єкті ті його властивості й стани, які становлять мету цієї діяльності. Зазвичай предмет експертизи визначають як коло питань, що вирішуються при її провадженні. Саме питання, що ставляться перед експертом, визначають предмет конкретної експертизи, а сукупність питань, що вирішуються на основі визначеної галузі спеціальних знань, – предмет відповідного виду експертизи [7, с. 292].

Найрозповсюдженішим процесуальним видом застосування подібних знань, що допомагає спеціалістам-юристам у розв'язанні психологічних питань є судово-психологічна експертиза. Експерт виступає своєрідним джерелом наукових інформаційних фактів, які потрібні судовим органам при проведенні оцінювання різнобічних особистих ознак психіки свідків. При цьому, метою діяльності експерта є не лише затвердження фактів, виявлених у процесі проведення дослідження, але й здійснення їх аналізу і власного оцінювання виявлених даних. Відтак, на нашу думку, головною метою судово-психологічної експертизи є проведення, на основі знань в сфері юридичної психології чи накопиченого досвіду, дослідження, в результаті якого можна отримати відповіді на всі поставлені слідчим чи судом запитання.

Загальним об'єктом судово-психологічної експертизи є особливості психіки, її компонентів та

проявів у діяльності психічно здорової людини як носія процесуального статусу в юридично значущій ситуації, а також самої ситуації. Основним завданням психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивотвірних чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей. Предметом таких експертиз є ретроспективна оцінка стану особи на період здійснення нею різних дій у правовому полі. При цьому в досліджуваній період на стан особи можуть впливати фактори різного характеру: соціально-психологічні, психогенні, сомогенні, психіатричні та інші. Тому судово-психологічна експертиза вважається одним з найбільш складних видів експертизи [1, с. 446].

Важливим є питання про призначення судово-психологічної експертизи, адже, воно повинне нести обґрунтований і доцільний характер і характеризуватися такими умовами:

1. Відносно підекспертного не має сумнівів щодо його психічного здоров'я.

2. Під час самого процесу проведення судово-психологічної експертизи не виявлено будь-яких психічних розладів у суб'єкта.

3. Коли виявлено будь-які психічні розлади у підекспертного, але вони зовсім не вплинули на здатність правильно сприймати і усвідомлювати свої дії, емоції, поведінку та керувати ними.

4. Якщо психолог під час проведення судової експертизи виявляє досить високі відхилення у психіці досліджуваного, то усі матеріали справи передаються іншій компетентній особі – психіатру [6, с. 104].

Як слушно зазначає В.Г. Гончаренко, призначення такої експертизи повинно:

– бути обумовленим важливістю обставин, які відомі або можуть бути відомі особі і які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, без чого встановлення істини у справі є ускладненим;

– мати під собою достатні фактичні підстави, а саме – для критичного ставлення до пояснень особи через наявність обставин, котрі свідчать про особливості поведінки особи, що можуть вказувати на наявність у неї психічних розладів (неадекватна поведінка у побуті, немотивована збудженість, непослідовність і суперечливість пояснень під час кримінального провадження, нерозуміння загальноприйнятих і суспільно

визначених категорій, надмірно низький рівень загальноосвітніх знань тощо);

– наявність інформації про перенесення особою захворювань і травм, що супроводжувались зміною поведінки; інформації про перебування особи на обліку у психіатра або про звільнення її від військової служби тощо [1, с. 18].

Процвітання психології як науки і розширення науково-технічних перспектив поглиблює можливість застосування судово-психологічної експертизи. Проте, попри великі перспективи застосування судово-психологічної експертизи в практичній діяльності правоохоронних органів, подібний вид використання психологічного досвіду на сьогоднішній день не набув відповідного розповсюдження, що обумовлено наявністю як законодавчих, так і практичних проблем. Найбільш гостро на даний час постає проблема, пов'язана із компетенцією судово-психологічної експертизи, яка досі лишається не до кінця вирішеною.

Так, до компетенції судово-психологічної експертизи не входять: питання, пов'язані з компетенцією судово-психіатричної експертизи (осудність, дієздатність і т. д.); питання правового характеру (винуватість або невинуватість звинуваченого, форма і ступінь провини, достовірність показань тощо); питання, які на даному етапі розвитку психології не можуть бути розкриті. До компетенції судово-психологічної експертизи в цивільному судочинстві слід віднести:

1) встановлення ступеня розуміння підекспертною особою утримання укладених нею угод, її здатності приймати досить обґрунтовані рішення;

2) виявлення у дієздатного суб'єкта непатологічних психічних аномалій, які перешкоджають адекватному відображенню дійсності;

3) встановлення психологічної сумісності дітей з батьками, усиновителями, опікунами;

4) встановлення психологічної сумісності подружжя;

5) встановлення здібностей свідків правильно сприймати і аналізувати події, що мають значення для справи і давати про них правильні показання [5].

М.В. Костицький та М.І. Луцький до компетенції судово-психологічної експертизи відносять також питання про вплив перенесених чи наявних психічних і соматичних захворювань та хворобливих станів на індивідуально-психологічні особливості, їх прояви в скоєному чи показах, даних з цього приводу, а також питання про авторство письмового тексту [4].

Залежно від ситуації, яка потребує судово-психологічної експертизи, виділяють такі її види:

– судово-психологічна експертиза емоційних станів;

– судово-психологічна експертиза соціально-психічних особливостей членів злочинної групи;

– судово-психологічна експертиза визначення здатності неповнолітніх правопорушників усвідомлювати значення вчинених ними дій;

– судово-психологічна експертиза індивідуально-психологічних особливостей особистості;

– посмертна судово-психологічна експертиза;

– психолінгвістична експертиза;

– судово-психологічна експертиза потерпілих у справах про сексуальні злочини [2].

Безперечно, будь-якому виду судово-психологічної експертизи притаманна певна систематичність проведення та чіткі відмінності. Через це, доволі важливим є розуміння самого фахівця-психолога правильного проведення того чи іншого виду судово-психологічної експертизи, оскільки, відповідно до її результатів встановлюються судом певні вироки підекспертній особі.

На сьогоднішній день у психологічній практиці існують уже чіткі можливості для проведення судово-психологічної експертизи. Тому, судово-психологічна експертиза дозволяє розглянути такі завдання:

1) які стосуються неповнолітніх, зокрема, встановлення їх дієздатності і можливі тимчасові затримки у їх психічному розвитку; здатності усвідомлення своїх вчинків, а також рівень володіння собою у різноманітних ситуаціях.

2) дослідити причини виникнення у суб'єкта певних психічних станів, які можуть значно ускладнювати виконання свої певних функцій (управління сучасною технікою, автомобілем тощо).

3) визначити в якому стані перебував суб'єкт під час скоєння правопорушення; що на нього впливало у цей момент.

4) виявити індивідуально-психологічні особливості індивіда, які певним чином вплинули на спрямованість його дій, зміст цих дій у тій чи іншій ситуації [7, с. 105–106].

Формулювання завдань проведення судово-психологічної експертизи визначається змістом законодавчої бази, методичними положеннями юридичної та психологічної науки. Через це потрібно зазначити, що можна провести дослідження кожного психологічного явища при наявності відповідних психологічних методів. Однак дане явище обов'язково має володіти визначним

юридичним значенням, передусім через те, що торкається психологічних властивостей обвинувачених, потерпілих, очевидців. Таким чином, фахівцем-психологом встановлюються лише юридично важливі психологічні властивості та здібності учасників процесу, які суттєво позначилися на оцінку правопорушення.

При визначенні меж компетенції експерта-психолога важливим є етичний критерій його діяльності. Гуманізм, відповідальність, не заподіяння шкоди та інші принципи етики судового експерта-психолога збігаються з базовими принципами етики практичної психології та медицини. Однак специфіка застосування етичних норм психологом-експертом обумовлена тим, що:

1) судовий експерт-психолог взаємодіє з під-експертним не як з пацієнтом, який потребує допомоги; звернення відбувається, як правило, не за особистим бажанням останнього;

2) процесуальне положення експерта визначає високий ступінь влади над досліджуваним (від висновку експерта залежать кваліфікуючі ознаки злочину, що обумовлюють ступінь покарання під-експертного) та має наслідком високий рівень відповідальності експерта;

3) психолог має чітко визначені кримінальним законодавством права та обов'язки, що регламентують його діяльність, та несе кримінальну відповідальність за їх порушення [3, с. 5].

Беручи до уваги особливості експертної роботи фахівця-психолога, особливого значення набирає принцип законності. Взаємозв'язки між даним принципом та етикою, нормативно-правовою регуляцією експертної роботи фахівця-психолога визначаються тим, що судово-психологічна експертиза є своєрідним комплексом строго регламентованих законодавством процесуальних дій, проте рішення стосовно різновидів поведінкових моделей, переважно альтернативних, які не можуть бути чітко передбачені законодавством, мають опиратися на загально-етичній точці зору фахівця-психолога.

Висновки. Таким чином, беручи до уваги все вище наведене можна дійти висновку, що судово-психологічну експертизу слід вважати головною формою використання психологічної практики в правознавстві. Дана психологічна сфера є досить перспективною та потребує конкретного визначення головних критеріїв, за допомогою яких визначаються теоретично-практичні аспекти експертної роботи фахівця-психолога. Проведення судово-психологічної експертизи дає можливість одержати інформацію стосовно моделі поведінки осіб, особливі ознаки їх психіки, що дуже важливо для формування та аргументування судових висновків. Крім цього покази очевидців, потерпілих, обвинувачуваних, досить суттєво позначаються на створенні даних висновків. Через це, досить важливо забезпечити безсумнівність, конкретність та чіткість показів вище згаданих осіб.

Список літератури:

1. Герасименко О.А., Харіна Т.Г., Савкіна Т.В. Судово-психологічна експертиза за злочинами, вчиненими групою осіб. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2019. Випуск 19. С. 445–455.
2. Гончаренко В.Г. Експертизи в судовій практиці. Київ: Юрінком Інтер, 2004.
3. Кобера А.В. Судово-психологічна експертиза як форма використання психологічних знань в юриспруденції. Наукові записки. 2008. Випуск 11. С. С. 1–7.
4. Костицький М.В., Луцький М.І. Судово-психологічна експертиза в адміністративному процесі: монографія. Івано-Франківськ: Видавнича справа, 2011. 307 с.
5. Крюкова М.А., Єлховський І.В. Судово-психологічна експертиза: навчально-методичний посібник (в допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра факультету психології, політології та соціології). Одеса: Фенікс, 2021. 61 с.
6. Магдисюк Л.І., Павлова Б.В. Судово-психологічна експертиза в системі судової психології. Zbiór artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowobadawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii. (30.11.2017). Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2017. P. 104–106.
7. Чепя М.-Л.А. Про предмет і об'єкт судово-психологічної експертизи. Актуальні проблеми навчання і виховання людей з особливими потребами. 2007. № 3 (5). С. 290–299.

Berezynets T.Yu. CONCEPTS AND FEATURES OF FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION

The article analyzes the essence of the concept and reveals the characteristic features of forensic psychological examination. It has been established that today forensic psychological examination is the most important legal institution that has experienced significant transformative transformations caused by constant improvement and adoption of legislative acts in the field of civil and criminal procedural law. The object and subject of the forensic psychological examination is disclosed. It has been established that the main purpose of a forensic psychological examination is to conduct, based on knowledge in the field of legal psychology or accumulated experience, a study, as a result of which it is possible to obtain answers to all questions posed by the investigator or the court. The conditions necessary for the appointment of a forensic psychological examination are given. It has been found that the most pressing issue is the competence of forensic psychological examination, which still remains incompletely resolved. Competences of forensic psychological examination in civil proceedings are disclosed. The main types of forensic psychological examination are defined and it is established that any type of forensic psychological examination is characterized by a certain systematicity of conduct and clear differences. Because of this, it is quite important for the specialist-psychologist himself to understand the correct conduct of this or that type of forensic psychological examination, since, in accordance with its results, certain sentences are set by the court for the sub-expert person. The main tasks of the forensic psychological examination were considered and it was found that the formulation of the tasks of the forensic psychological examination is determined by the content of the legislative framework, methodological provisions of legal and psychological science. As a conclusion, it was established that conducting a forensic psychological examination provides an opportunity to obtain information about the behavior pattern of individuals, special features of their psyche, which is very important for the formation and reasoning of court conclusions. In addition, the testimonies of eyewitnesses, victims, and the accused have a significant impact on the creation of these conclusions.

Key words: *forensic psychological examination, purpose and tasks, object and subject of forensic psychological examination, competence, types of forensic psychological examination, psychologist specialist.*